

JERZY BOSOWSKI

Wydział Teologiczny, Uniwersytet Opolski

Diaspora żydowska w Egipcie w czasach biblijnych

Zdobycie Jerozolimy w 586 r. p.n.e. przez Nabuchodonozora dało początek deportacjom Żydów do niewoli babilońskiej. Jednakże spora grupa mieszkańców Judei schroniła się w Egipcie, czego ślady odnajdujemy w Jr 44,1¹. Druga duża fala emigracji do Egiptu miała miejsce za czasów Ptolemeusza I (304–284). Było to albo w formie przymusowej deportacji, albo dobrowolne przesiedlenie. Wspomina o tym Józef Flawiusz, który pisze, że w tym czasie wielu emigrowało „wskutek zamieszek w Syrii”².

Liczba Żydów w diasporze egipskiej jest trudna do ustalenia. Źródła podają rozbieżne dane. Pseudo-Arysteasz wymienia liczbę „dziesięć dziesiątek tysięcy” uprowadzonych przez Ptolemeusza I (ok. 312–302). Wskazuje także, że część z deportowanych mieszkańców Judei została uzbrojona i osadzona w warowniach. Ponadto, wcześniej wielu Żydów przybyło dobrowolnie do Egiptu i walczyło pod dowództwem faraona Psametycha z wojskami Etiopii³.

1. Kolonia żydowska na Elefantynie – V w. przed Chr.

Wyspa Elefantyna położona jest kilka kilometrów na północ od pierwszej katarakty Nilu, w pobliżu miasta Assuan. Przez starożytnych Egipcjan zwana była Iebu, Ieb, co oznacza „kraj słoni”, stąd grecka nazwa Elefantyna. Józef Flawiusz, wspominając to miejsce, nadmienia, że stanowi ono naturalną granicę Egiptu i oddziela

¹ W Księdze Jeremiasza wymienione są miasta, w których osiedlili się Judejczycy: Migdol (zlokalizowane w Delcie), Tachpanches (czyli Dafne), Nof (czyli Memfis – stolica) oraz w „kraju Patros” („krajna Południa” – jej centrum stanowiła Elefantyna).

² JÓZEF FLAWIUSZ, *Dawne dzieje Izraela*, XII, 1, 1; TENŻE, *Przeciw Apionowi*, I, 194.

³ *List Arysteasza do Filokratesa*, 12–13. Psametych I rządził w latach 664–610 p.n.e., a Psametych II około 595–589 p.n.e.

to państwo od kraju Etiopów⁴. Lokalizacja ta miała też ważne znaczenie ze względu na znajdujące się w pobliżu kopalnie granitu. Jednakże najważniejszą strategiczną racją tego miejsca była żeglowność Nilu. Rozpoczynała się ona w pobliżu Elefantyny i ciągnęła z biegiem rzeki aż do samej Delt. Dlatego Nil stanowił dogodny szlaki komunikacyjny wzdłuż całego Egiptu⁵.

Odkrycie w XVIII i XIX w. papirusów i skorup glinianych pokrytych pismem, tzw. ostraki, pochodzących z Elefantyny dostarczyło wielu istotnych informacji na temat Żydów w Egipcie. Dokumenty te datowane są na lata od 495 do 399 przed Chr. Wszystkie napisane są w języku aramejskim. Znalezione ich ok. 60. Stanowią one zbiór przepisów prawnych, administracyjnych, spisy osób oraz listy.

Choć papirusy datowane są na V w. przed Chr. i tego okresu dotyczą ich zapisy, to jednak część uczonych uważa, że kolonia żydowska na Elefantynie mogła zaistnieć znacznie wcześniej. Hipotezy te są opierane w dużej mierze na *Liście Arysteasa do Filokratesa*. Autor tego dzieła wspomina udział żołnierzy żydowskich pod wodzą faraona Psametycha w wojnie przeciwko Etiopii⁶. Zapewne chodzi o faraona Psametycha II (ok. 595–589 przed Chr.) i jego pomyślną wyprawę przeciw Nubii (Etiopii). Choć samo źródło jest stosunkowo późne (datowane na lata 200–150 przed Chr.), to jednak zawiera sugestię, że żołnierze żydowscy mogli funkcjonować w Egipcie przed zburzeniem Jerozolimy w 586 r.⁷ Niektórzy uczeni sięgają jeszcze wcześniejszego okresu i wskazują VII w. przed Chr. Wtedy to Manasses, król Judy (697–642 p.n.e.), miał dostarczać kontyngenty najemników żydowskich do Egiptu, gdyż traktował to państwo jako swojego politycznego sprzymierzeńca przy powstrzymaniu potęgi asyryjskiej. Także reforma króla Jozjasza (640–609 p.n.e.), dokonana w 622 r. p.n.e., miałyby stać się przyczyną emigracji do Egiptu. Ci mieszkańcy Judei, którzy byli niezadowoleni z tego, że usunięto z życia publicznego oznaki synkretyzmu religijnego, mieliby być trzonem tej migracji. Również zabójstwo Godoliasza stało się przyczyną ucieczki do Egiptu grupy Żydów, niestety – nie wiemy jak licznej⁸.

Z dokumentów znalezionych na wyspie Elefantynie dowiadujemy się o istnieniu świątyni poświęconej Bogu YHW (skrótowa forma od imienia YHWH). Jednakże w listach pojawiają się także inne określenia: Eszem-Betel, Herem-Betel, Anat-Jahu, Anat-Betel. Naukowcy nie są pewni, czy były to imiona przypisywane Jahwe, czy też był to wyraz kultu synkretycznego i wpływów pogańskich, o jakie nie było trudno w kraju, oddalonym o ponad 1100 km (w linii prostej) od

⁴ JÓZEF FLAWIUSZ, *Wojna żydowska*, IV, 10, 5.

⁵ POR. G. RICCIOTTI, *Dzieje Izraela*, tłum. C. Jakubiec, Warszawa 1956, s. 575.

⁶ *List Arysteasa do Filokratesa*, 13.

⁷ G. RICCIOTTI, *Dzieje Izraela*, s. 577; A. PIWOWAR, *Historia Izraela czasów Starego Testamentu. Od patriarchów do podboju przez Rzymian*, Lublin 2013, s. 181.

⁸ J. MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI, *Żydzi nad Nilem. Od Ramzesa II do Hadriana*, Kraków 2000, s. 38; G. Ricciotti, *Dzieje Izraela*, s. 577–578.

Jerozolimy. Sanktuarium na Elefantynie nie było domem modlitwy, jak późniejsze synagogi, ale było autentyczną świątynią, która posiadała swoich kapłanów, której płacono dziesięcinę i sprawowano kult z ofiarą całopalną i kadzielną. Taka świątynia wydaje się oczywistym odstępstwem od jedności kultu i sprzeciwiała się Prawu⁹. Jednakże są też tacy uczeni, którzy wskazują, że jeżeli przyjąć, iż owa wspólnota żydowska na wyspie na Nilu zawiązała się, zanim król Jozjasz przeprowadził reformę religijną, to mielibyśmy do czynienia z judaizmem „pre-deuteronomicznym”. Możliwy jest także wariant, że osiedlenie się na tej wyspie byłoby reakcją na reformę Jozjasza¹⁰.

Wskazówką dotyczącą daty zbudowania świątyni na Elefantynie może być zapis w jednym z odnalezionych papirusów: „Otóż (było to) za dni królów egipskich, (gdy) nasi ojcowie zbudowali to sanktuarium w Elefantynie-Fortecy; a gdy Kambyzes wkroczył do Egiptu, zastał to sanktuarium zbudowane”¹¹. Podbój Egiptu Kambyzes dokonał w 525 r. p.n.e. Jednak nie wiemy, co oznacza mało precyzyjne określenie „za dni królów egipskich” i ile lat wcześniej sanktuarium to zostało zbudowane. Jeszcze inni naukowcy uważają, że w opinii ówczesnych świątynia na Elefantynie nie musiała się sprzeciwiać deuteronomistycznemu prawu centralizacji kultu. Powołują się przy tym na Iz 19,19, gdzie brak zdecydowanego potępienia, a wręcz przeciwnie – autor zdaje się akceptować jej istnienie¹². Nie znając dokładnej datacji powstania kolonii na Elefantynie oraz okresu, kiedy została wybudowana świątynia, nie sposób jednoznacznie rozwiązać tych wątpliwości.

Papirusy odnalezione na wzmiankowanej wyspie opisują zburzenie sanktuarium w 410 r. p.n.e. Dokonali tego Egipcjanie podburzeni przez jednego z kapłanów lokalnego bóstwa egipskiego – Chnuma. Zachowały się dokumenty świadczące o korespondencji wysyłanej przez Żydów z Elefantyny do Jehohanana, arcykapłana w Jerozolimie, z prośbą o zgodę na odbudowę sanktuarium. Były to czasy reformy Ezdrasza i Nehemiasza, gdzie kult koncentrował się w Jerozolimie, a inne miejsca traktowano jako schizmatyckie. Nie dziwi zatem brak odpowiedzi ze strony arcykapłana, który wołał dyplomatycznie milczeć. Dopiero próby zawarcia sojuszu Żydów z Elefantyny z Samarytanami zmusiły przywódców w Jerozolimie do wyrażenia zgody na odbudowę. Jednakże wprowadzono zastrzeżenie, że mogą tam odbywać się ofiary kadzielne, ale nie całopalne¹³.

Nie mamy pewności, czy sanktuarium zostało odbudowane. Jeśli nawet tak się stało, to nowy przybytek trwał krótki okres, gdyż w 404 r. p.n.e. wybuchło powsta-

⁹ A.S. JASINSKI, *Służcie Jahwe z weselem. Kyriologia starotestamentalna na tle środowiska biblijnego*, Opole 1998, s. 46.

¹⁰ Por. J. MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI, *Żydzi nad Nilem*, s. 54.

¹¹ Cyt. za: *tamże*, s. 59.

¹² A. PIWOWAR, *Historia Izraela czasów Starego Testamentu*, s. 181.

¹³ A.S. JASINSKI, *Służcie Jahwe z weselem*, 46; J. MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI, *Żydzi nad Nilem*, s. 58–62; A. PIWOWAR, *Historia Izraela czasów Starego Testamentu*, s. 181–182.

nie egipskie przeciw Artakserksesowi II. W niedługim czasie udało się Egipcjanom zrzuć jarzmo perskiej dynastii Achemenidów. Dotychczas władcy perscy otaczali opieką Żydów w Egipcie. Możemy domyślać się, że kolonia żydowska na Elefantynie padła ofiarą egipskiego nacjonalizmu. Nie dziwi zatem fakt, że ostatni papirus z Elefantyny jest datowany na 399 r. p.n.e.¹⁴

Z dokumentów, które zachowały się na wyspie na Nilu, na szczególną uwagę zasługuje tzw. papirus paschalny. Jest to dokument z ok. 419 r. przed Chr. Skierowany został do Jedaniaha i jego towarzyszy z garnizonu przez Hananiaha (być może był spokrewniony z Nehemiaszem). Choć list nie zawiera słowa „Pascha” (niestety, jest zbyt uszkodzony), to posiada dla nas cenne wskazówki dotyczące kalendarza święta Paschy i święta Tygodni (Szawuot), które powinny być obchodzone ze stałą datą, zgodnie z dekretem Dariusza II. Jest to nawiązanie do działań łączących lokalny judaizm ze wspólnotami w Babilonii i w Jerozolimie pod przywództwem arcykapłana¹⁵.

Inne odnalezione papirusy stanowią w sporej części archiwum aktów notarialnych. Te dokumenty przynoszą sporo informacji na temat życia codziennego wspólnoty żydowskiej w Egipcie. Jednym z nich jest np. akt darowizny domu z gruntem, jaki swojej córce o imieniu Mibtahiah podarował jej ojciec, Mahsejah:

21 Kislew, czyli 1 dnia Mesore roku 6 króla Aratakserksesa, Mahsejah syn Jedaniaha, Żyd, osadnik w Elefantynie-Fortecy, z pułku Haomadaty rzekł do Pani Mibtahiah, swojej córki: Daję ci, za mego życia i po mojej śmierci, dom z gruntem, które do mnie należą. Oto jego wymiary: długość od dołu do góry 13 łokci 1 piędź, szerokość ze wschodu na zachód 11 łokci według pręta mierniczego. Jego granice: poniżej niego dom Dargamany syna Harszyna w pobliżu: poniżej niego dom Qonajaha syna Sadoka; na wschód od niego dom Jezona syna Uriaha, twojego męża, i dom Zachariasza syna Natana; na zachód od niego dom Espemeta syna Peftę'oneida, przewoźnika przez katarakty¹⁶.

Z tego krótkiego fragmentu możemy wnioskować, iż Żydzi mieszkający na Elefantynie posiadali własność ziemską oraz nieruchomości. Mogli swobodnie je przekazywać. Ponadto, w tamtym czasie kobieta mogła być podmiotem prawa spadkowego. Z dalszej lektury tego aktu wynika, że była także współwłaścicielką majątku małżeńskiego oraz miała prawo dziedziczenia po swoim mężu.

Inne dokumenty wskazują także na dość daleko idącą liberalizację prawa małżeńskiego. Wynika z nich bowiem, że na Elefantynie dopuszczane były rozwody.

¹⁴ G. RICCIOTTI, *Dzieje Izraela*, s. 589.

¹⁵ J. MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI, *Żydzi nad Nilem*, s. 56; G. RICCIOTTI, *Dzieje Izraela*, s. 586; A.S. JASIŃSKI, *Służcie Jahwe z weselem*, 46.

¹⁶ Cyt. za: J. MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI, *Żydzi nad Nilem*, s. 44.

Z inicjatywą rozwodową mogły występować kobiety, choć stało to w wyraźnej sprzeczności z przepisami Deuteronomium (Pwt 24,1-4)¹⁷.

Opis lokalizacji darowanego domu wskazuje, że Żydzi na Elefantynie utworzyli dość zwartą kolonię, gdyż sąsiedzi Mahsejaha posiadali żydowskie imiona (bądź takie imiona posiadali rodzice). Jedynie jeden sąsiad, który był przewoźnikiem przez katarakty, był prawdopodobnie Egipcjaninem.

2. Czasy Ptolemeuszy (Lagidzi)

Podboje dokonane przez Aleksandra Wielkiego (356–323 p.n.e.) wyznaczyły nową epokę dla cywilizacji śródziemnomorskich. Sukces militarny, jakim niewątpliwie było zdobycie imperium perskiego w ciągu pięciu lat, pozwolił nie tylko na poszerzenie wpływów politycznych czy ekonomicznych, ale także na rozpowszechnianie kultury greckiej i greckiego stylu życia. Zakładanie nowych miast na modłę grecką, gdzie tworzone nowe panteony, ale też powoływano do życia gimnazja czy teatry, sprzyjało rozszerzaniu się kultury helleńskiej w całym ówczesnym świecie.

Aleksander Wielki zmarł w wieku 33 lat, w 323 r. p.n.e. Zaraz po jego śmierci rozpoczęła się walka o sukcesję w imperium. Początkowo władzę przejął jego syn, Filip III, a po nim Aleksander IV. W 307 r. p.n.e. wraz ze śmiercią tego ostatniego wygasła dynastia macedońska. Imperium wkrótce zostało podzielone pomiędzy czterech wodzów Aleksandra Wielkiego. Dla diaspor żydowskiej w Egipcie znaczenie mają dwie dynastie: Ptolemeuszy (Lagidów), którzy objęli swoim panowaniem Egipt, oraz Seleucydów – panujących nad Syrią¹⁸.

2.1. Aleksandria

Największą siedzibą diaspor żydowskiej w Egipcie była Aleksandria. Jej założyciel – Aleksander Wielki – już w początkach istnienia tego miasta sprowadzał tam Żydów, przyznając im te same prawa, które nadał Grekom¹⁹. Kontynuowano budowę miasta za panowania Ptolemeusza I i dokończono dzieła za jego następcy, Ptolemeusza II. Miasto zostało zbudowane z rozmachem. Od północy miało dostęp do morza, od południa graniczyło z jeziorem Mareotis. Wyspę Faros, leżącą na Morzu Śródziemnym, połączono z Aleksandrią groblą o długości 1200 metrów zwaną *Heptastadion*. Dało to sposobność zbudowania dwóch portów po obu stronach grobli:

¹⁷ J. MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI, *Żydzi nad Nilem*, s. 46–47; A.S. JASIŃSKI, *Służcie Jahwe z weselem*, 47.

¹⁸ Por. A. PIWOWAR, *Historia Izraela czasów Starego Testamentu*, s. 208–209.

¹⁹ JÓZEF FLAWIUSZ, *Dawne dzieje Izraela*, XIX, 5, 2; TENŻE, *Wojna żydowska*, II, 18, 7; TENŻE, *Przeciw Apionowi*, II, 4.

Portu Wielkiego od wschodu i Portu Eunostos od zachodu. Samo miasto zostało zbudowane według przemyślanego planu urbanistycznego: długie ulice przecinały się pod kątem prostym. Pięć dzielnic mieszkalnych wyznaczono na obszarze tego miasta. Północno-wschodnia, największa, zwana Neapolis, była siedzibą rodzin arystokratycznych i tam też mieścił się pałac królewski. Na południe od budowli królewskich mieściła się czwarta dzielnica – Delta, zamieszkała przez ludność żydowską²⁰. Jednak wkrótce okazało się, że napływ Żydów był tak duży, iż nie mieścili się w tej dzielnicy i osiedlali się także w innych rejonach miasta²¹.

Z czasem wybudowano w Aleksandrii Wielką Synagogę. Uczeni nie są pewni jej lokalizacji, ale najczęściej opowiadają się za dzielnicą Delta, choć w samym mieście, w różnych dzielnicach było też kilka innych synagog. Opis największej i najsłynniejszej synagogi został sporządzony przez Rabbiego Jehudę w epoce Antoninów (138–161 p.n.e.) i zachował się w Talmudzie:

Kto nie widział podwójnego portyku (*diple stoa*) w Aleksandrii, nie widział nigdy wspaniałości Izraela. Był to rodzaj wielkiej bazyliki z kolumnadami ustawionymi jedna przed drugą. Mogła ona pomieścić dwakroć tyle Hebrajczyków, ile wyszło ich z Egiptu. Było w niej siedemdziesiąt złotych stolców przybranych drogimi kamieniami i perłami dla siedemdziesięciu starszyny, a każdy z nich przedstawiał wartość dwustu pięćdziesięciu miriad złotych denarów. Pośrodku wznosiła się drewniana trybuna, na której stawał kantor. Gdy ktoś zabierał się do czytania Tory, nadzorujący machał płachtą materiału, a wierni odpowiadali „Amen”. Przy każdym udzielonym błogosławieństwie przełożony machał płachtą materiału i odpowiadano „Amen”. Pomimo to, wierni nie siedzieli byle jak, ale każda korporacja miała swoje miejsce, a jeżeli przybywał jakiś cudzoziemiec, dołączał się do członków swojej korporacji i znajdował dzięki niej środki utrzymania²².

Oprócz Wielkiej Synagogi w Aleksandrii diaspora żydowska, rozszkana po całym Egipcie, miała także synagogi w mniejszych ośrodkach, takich jak: Schedia (Kaffred Dauwar, na południowy-wschód od Aleksandrii), Krokodilopolis, Ksenefiris (w pobliżu Damanhur), Nitriai (Wadi Natrum, zachodnia Delta), Athribis (Tell Atrib, w okolicach Benha w Delcie)²³.

Główną formą kultu synagogalnego była lektura Tory. Po niej następowało zazwyczaj przepowiadanie, homilia. Już w czasach Ezdrasza i Nehemiasza czytanie Tory nie było namiastką kultu świątynnego, ale samodzielną akcją liturgiczną²⁴.

²⁰ JÓZEF FLAWIUSZ, *Wojna żydowska*, II, 18, 8.

²¹ G. RICCIOTTI, *Dzieje Izraela*, s. 598–599.

²² *Talmud Jerozolimski, Sukka V*, 55 a–b, cyt. za: J. MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI, *Żydzi nad Nilem*, s. 120.

²³ J. MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI, *Żydzi nad Nilem*, s. 117 i 122.

²⁴ W. CHROSTOWSKI, *Synagogalna liturgia czytań w czasach Jezusa Chrystusa*, „Przegląd Powszechny” 7–8 (1988), s. 123; K. PILARCZYK, *Hebrajskie teksty literackie w liturgii synagogalnej*, „Studia Judaica” 1 (1998), s. 56.

Także Nowy Testament, choć opisuje późniejsze czasy, przekazuje nam świadectwa o takich nabożeństwach, np. w Nazarecie, w Galilei (Łk 4,16-22) czy w Antiochii Pizydyjskiej (Dz 13,13-16).

2.2. *Septuaginta*

W środowisku diaspory żydowskiej w Egipcie powstało jedno z największych dzieł o doniosłym znaczeniu dla ludzkości, a mianowicie grecki przekład Biblii Hebrajskiej – *Septuaginta*. Najobszerniejsze świadectwo o powstaniu tego dzieła pozostawił Arysteasz w swoim liście do Filokratesa. Opisuje on jak to król Ptolemeusz II Filadelf, chcąc dokończyć dzieło swojego ojca, czyli zgromadzić wszystkie księgi świata w bibliotece Aleksandryjskiej, dowiedział się o istnieniu praw Żydów i że zasługują one na przepisanie i włączenie do zbiorów. W związku z tym wysłał poselstwo do arcykapłana w Jerozolimie, Eleazara. Ten wybrał po sześciu uczonych z każdego pokolenia, którzy mieli podjąć się pracy tłumaczenia Tory na język grecki. Kiedy mędrcy przybyli do Egiptu, król wyprawił dla nich ucztę trwającą 7 dni. Uczta też stała się okazją do zadawania pytań o zasady rządzenia. Odpowiedzi mędrców budziły podziw króla. Uczeni ci, znający hebrajski i grecki, zamieszkali na wyspie Faros. Tam, w bardzo dogodnych warunkach, w ciągu siedemdziesięciu dni dokonali tłumaczenia Tory na język grecki. Efekt, jaki został osiągnięty, wzbudził powszechną radość i wywołał atmosferę uniesienia zarówno króla, jak i egipskich Żydów²⁵.

Opis Arysteasza większość uczonych traktuje jako legendę. Raczej wskazują oni na apologetyczny charakter tego dzieła, które miałyby bronić śmiałego tłumaczenia, ale jednak niewychodzącego poza ramy Jahwizmu ortodoksyjnego. Żydzi Aleksandryjscy na pamiątkę dokonania owego przekładu obchodzili specjalne święto, „dziękując Bogu za dawne, wciąż odradzające się dobrodziejstwo”. Nadmienić trzeba, że w czasach judaizmu rabinicznego rabini, pełni rozgoryczenia, twierdzili, że dzień, w którym dokonano tego przekładu, był nieszczęściem dla Izraela, podobnie jak dzień, w którym ulepiono złotego cielca. Dlatego w dzień rocznicy ogłoszenia przekładu ustanowili post, kiedy to ciemności zaległy ziemię przez trzy dni²⁶.

Większość uczonych uważa, że przekład Biblii Hebrajskiej na język grecki stawał się koniecznością, gdyż wśród Żydów w diasporze egipskiej stopniowo zanikała znajomość języka hebrajskiego. Wskazuje się tu na postać Filona, jednego z najwybitniejszych przedstawicieli judaizmu Aleksandryjskiego, który przyznał, że nie zna hebrajskiego²⁷. Natomiast niektórzy interpretują powstanie *Septuaginty*

²⁵ List Arysteasza do Filokratesa, 1–82, 172–322.

²⁶ G. Ricciotti, *Dzieje Izraela*, s. 601.

²⁷ *Tamże*, s. 602.

jako realizację prawa obywatelskiego (νόμος πολίτικος). Żydzi w Egipcie stanowili ważny element społeczeństwa państwa lagidzkiego. Posiadali oni swoje Prawo, uważane za oparte na Boskiej inspiracji. Zatem w interesie władzy królewskiej leżało zagwarantowanie Żydom tego Prawa. Jednakże musiało być ono dostępne dla sędziów, którzy posługiwali się greką. Dlatego dokonano tego przekładu. Jednakże nie można wykluczyć, że w ten sposób jednocześnie zostały zaspokojone dwie potrzeby: kultowa Żydów i polityczna Lagidów²⁸.

Inni uczeni wskazują też na pewnego rodzaju polityczny lojalizm autorów tłumaczenia. Przykładem może być tekst Pwt 26,5: „Ojciec mój, tułacz Aramejczyk, zstąpił do Egiptu”²⁹. Natomiast w Septuagincie znajdujemy: „Ojciec mój opuścił Syrię (συριαν απεβαλεν) i zszedł do Egiptu”. Może być to wyraz rywalizacji między Ptolemeuszami (władającymi Egiptem) a Seleucydami (władającymi m.in. Syrią). Podobnie tekst w Kpł 11,6 „(...) zając, ponieważ przeżuwa, ale nie ma rozdzielonego kopyta – będzie dla was nieczysty”. Biblia Hebrajska określa zająca zwrotem: אֲרֵנֶט (arnewet), natomiast *Septuaginta* nie oddaje tego najprostszym pojęciem *lagos* (λαγός) prawdopodobnie dlatego, że imię o takim brzmieniu nosił założyciel dynastii Lagidów³⁰.

Na ogół istnieje zgoda wśród uczonych co do kolejności tłumaczenia na grecki poszczególnych zbiorów Biblii Hebrajskiej. Jako pierwszy przetłumaczono Torę, czyli Pięcioksiąg, potem Proroków (*Nebim*), a następnie Pisma (*Ketubim*). Proces ten trwał blisko sto lat – od pierwszej połowy III wieku do końca drugiej połowy II wieku³¹. Z Prologu Mądrości Syracha, datowanego na 38. rok panowania króla Euergetesa, czyli 132 r. przed Chr., dowiadujemy się, że Prawo, Prorocy i Pisma (Syr w. 24-25) były już przetłumaczone na grecki. Nie wiemy, jakie wówczas księgi wchodziły w skład zbioru Pism. Z tegoż Prologu dowiadujemy się też, że wnuk autora Mądrości Syracha dokonał przekładu tej księgi na język grecki w Egipcie. Pierwotny, hebrajski tekst był uważany za zaginiony w średniowieczu. Nie został – mimo sporej popularności tej księgi – włączony do Biblii Hebrajskiej. Do naszych czasów dotrwało właśnie greckie tłumaczenie, gdyż takie zostało włączone w kanon *Septuaginty* jako księga deuterokanoniczna. Ciekawostką jest to, że dopiero pod koniec XIX w. w Kairze oraz w XX w. w Qumran i Masadzie odnaleziono jednak wiele hebrajskich fragmentów, które łącznie stanowią blisko 2/3 objętości całej księgi³².

²⁸ J. MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI, *Żydzi nad Nilem*, s. 134.

²⁹ Tłumaczenie: *Biblia Tysiąclecia*, wyd. V.

³⁰ P. PIWOWARCZYK, *Żydzi egipcyscy wobec władców ptolemejskich. Rekonesans źródłowy*, „Studia Judaica” 10(2007), nr 2(20), s. 217-218.

³¹ W. CHROSTOWSKI, *Wokół kwestii natchnienia Biblii Greckiej*, w: TENŻE, *Żywe jest słowo Boże i skuteczne. Księga Pamiątkowa dla Ks. Prof. Bernarda Wodeckiego SVD w 50. rocznicę święceń kapłańskich*, Warszawa 2001, s. 97-98.

³² *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu* (Edycja Świętego Pawła), Częstochowa 2009, s. 1461; por. W. CHROSTOWSKI, *Qumran – 40 lat później (II)*, „Przegląd Powszechny” 12 (1987), s. 379-380.

Znaczenie żydowskiej diaspory w Egipcie podkreślają także inne księgi Starego Testamentu. Przykładem może być Druga Księga Machabejska, w której już z pierwszych wersetów dowiadujemy się, iż Żydzi z Jerozolimy napisali list do Żydów w Egipcie z prośbą, by ci ostatni obchodzili święto Poświęcenie Świątyni (2 Mch 1,1-9)³³. W tekście tym jest także wzmiankowany wcześniejszy list z roku 142 przed Chr. także adresowany do diaspory egipskiej (1 Mch 1,7-8). Zawarta tam została skarga Żydów przebywających w Jerozolimie na rządy arcykapłana Jazona, który dokonał zdrady, kolaborując z okupantem.

Przetłumaczenie Biblii Hebrajskiej na język grecki miało ogromne znaczenie nie tylko dla Żydów żyjących w Egipcie. Zetknięcie się kultury i filozofii greckiej z hebrajskim Prawem na gruncie egipskim stało się po kilku wiekach zrębem kultury Zachodu. *Logos* i Tora stanowią podwaliny cywilizacji Europy. Chrześcijaństwu przypadła rola budowania tej struktury na zachód i północ, zgodnie z formułą „europejskiego wielkiego domu”³⁴.

2.3. Świątynia w Leontopolis

Prześladowania Żydów w Ziemi Izraela za czasów Antiocha IV Epifanesa (zm. 164/163 r. p.n.e.), z dynastii Seleucydów, oraz powstania Machabeuszów spowodowały kolejną falę emigracji do Egiptu. Głównym przywódcą tej migracji był Oniasz IV, syn Oniasza III, który został zamordowany ok. 172 r. przed Chr. Faraon Ptolemeusz VI pozwolił osiedlić się tej grupie uchodźców w Leontopolis – ok. 30 kilometrów od Kairu i 20 kilometrów od Heliopolis. Na tym miejscu została wybudowana twierdza, a następnie świątynia poświęcona Bogu Najwyższemu. Zgodę na budowę świątyni faraon wydał m.in. dlatego, że Oniasz w swojej korespondencji z nim powoływał się na prorocтво Izajasza: „W ów dzień ołtarz Pana będzie się znajdował pośrodku kraju egipskiego, a przy jego granicy stela na cześć Pana” (Iz 19,19).

Świątynia w Leontopolis była nieco odmienna od jerozolimskiej, gdyż miała kształt wieży wysokiej „na 60 łokci”. Jednak ołtarz był wzorowany na ołtarzu z Jerozolimy. Także przedmioty potrzebne do sprawowania kultu były takie jak w ojczystej świątyni. Jednakże zamiast świecznika zawieszono na złotym łańcuchu lampę, także wykutą w złocie³⁵. Motywem powstania tej świątyni była odpowiedź na sprofanowanie świątyni jerozolimskiej przez „hellenistów”. Dla jasności trzeba zaznaczyć, że Oniasz III był wcześniej arcykapłanem, który został pozbawiony

³³ Choć w tekście jest sformułowanie: „Święto Namiotów w miesiącu Kislew” to zapewne chodzi właśnie o święto Poświęcenia Świątyni, zwane też świętem Oczyszczenia Świątyni albo Chanuką, które było obchodzone w miesiącu Kislew (grudzień). Natomiast święto Namiotów obchodzone jest w miesiącu Tiszri (październik).

³⁴ J. MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI, *Żydzi nad Nilem*, s. 67.

³⁵ JÓZEF FLAWIUSZ, *Wojna żydowska*, VII, X, 3; TENŻE, *Dawne dzieje Izraela*, XIII, III, 1–2.

godności tego urzędu, a następnie zamordowany. Na jego urząd Antioch IV wybrał Jazona, a wreszcie Alkimosą. Zatem budowa tej świątyni, wznoszonej w latach 167–164 p.n.e., odbywała się w czasach kiedy jerozolimską świątynia była pod znakiem „ohydy spustoszenia” (1 Mch 1,54).

Znaczenie i wpływ tego ośrodka kultycznego był raczej lokalny. Uczeni wskazują, że z wyjątkiem Józefa Flawiusza, żaden autor żydowski nie wspomina o Leontopolis. Większość Żydów mieszkających w Egipcie przed emigracją Oniasza przyswoiła sobie już język grecki. Biorąc pod uwagę sytuację życiową, w jakiej się on znalazł po zamordowaniu jego ojca, zapewne była okolicznością łagodzącą. Natomiast prawowitym ośrodkiem religijnym dla diaspory żydowskiej w Egipcie była świątynia jerozolimska.

Świątynia w Leontopolis przetrwała do 72–73 r. po Chr. Po zdobyciu Jerozolimy przez Rzymian podjęli oni starania, by tłumić wszelkie ogniska rewolty żydowskiej. Dlatego też Wespazjan polecił Lupusowi, namiestnikowi Aleksandrii, by zburzył ten przybytek. Początkowo Lupus doprowadził do jego zamknięcia w 72 r. Jednakże wkrótce zmarł. Natomiast jego następcą – Paulinus – najpierw go ograbił, a następnie doszczętnie zburzył, co przypadło na rok 73 po Chr.³⁶

2.4. Żydowscy pisarze w diasporze egipskiej

Kultura helleńska wniesiona do Egiptu przez Aleksandra Wielkiego i rozwijana przez Ptolemeusy miała wpływ także na Żydów mieszkających w tej diasporze. Najdonioślejszą spuścizną jest oczywiście Biblia Grecka – *Septuaginta*. Jednakże nie można pominąć także innych dzieł i autorów. Jednym z nich był Demetrios, który żył pod koniec III w. przed Chr. Napisał on dzieło *O królach Judy*. Była to pierwsza praca o dziejach Żydów napisana w języku greckim. Niestety, utwór ten nie zachował się do naszych czasów. W drugim stuleciu przed Chr. żył Ezechielos. Był on autorem *Exagoge (Exodus)* – utworu poetyckiego o charakterze dramaturgicznym. Omawia on, w konwencji hellenistycznej, różne epizody. Jest to przykłady wczesnej egzegezy i parafrazy biblijnej. Zachowało się jedynie 269 wersetów z jego dzieła. Stanowią one najstarszy zabytek grecko-żydowskiej twórczości poetyckiej. Natomiast Filon Starszy (nie należy mylić go z Filonem z Byblos ani z Filonem Aleksandryjskim), który żył ok. 200 r. przed Chr., był autorem pierwszego grecko-żydowskiego poematu epickiego *O królach żydowskich*. Trzymał się ściśle tradycji biblijnej i używał zawilego stylu, co możemy wnioskować na podstawie zachowanych 24 wersów jego dzieła. Kolejnym przedstawicielem pisarzy żydowskich jest Eupolemos. To jego Juda Machabeusz wysłał, jako swojego posła, do Rzymu w 161 r. p.n.e. Eupolemos napisał pracę *O królach żydowskich*. Była to historia napisana w konwencji

³⁶ G. RICCIOTTI, *Dzieje Izraela*, s. 656.

retorycznej. Nie trzymał się ściśle faktów i twierdził, że Mojżesz nauczył pisma Żydów. Potem mieli je od Hebrajczyków przejąć Fenicjanie, żeby jeszcze później przekazać Grekom. Do naszych czasów zachowały się fragmenty jego dzieła. Także w tym czasie tworzył Teodotos. Spod jego ręki wyszedł poemat epicki dotyczący dziejów żydowskich, ujęty w prostej formie i napisany prostym, jasnym językiem. Natomiast w I w. przed Chr. żył i tworzył Arystobulos, który był filozofem. W swoim alegorycznym dziele *Egzegeza Prawa Mojżeszowego* chciał wykazać, że mądrość zawarta w Torze jest znacznie starsza od filozofii greckiej i właściwie stanowi jej źródło. W jednym z zachowanych fragmentów jego dzieła możemy przeczytać, że jeszcze przed powstaniem *Septuaginty* istniał grecki przekład niektórych fragmentów Tory. Współczesnym Arystobulosowi był Artapanos. Z jego twórczości zachowały się jedynie fragmenty, ale możemy w nich wyczytać, że – zdaniem autora – kult zwierząt wprowadził do Egiptu Mojżesz. Ta i jeszcze inne legendy o Mojżeszu przekazane przez Artapanosa utrzymane są w konwencji hellenistycznej³⁷.

Najwybitniejszym przedstawicielem elity intelektualnej wśród Żydów mieszkających w Egipcie jest Filon Aleksandryjski. Jednakże lata, w których żył i tworzył, przypadają na przełom epok, a zatem na okres, w którym panowali Rzymianie, dlatego zostanie on scharakteryzowany w dalszej części tego artykułu.

Oprócz konkretnych pisarzy, których dzieła w większych lub mniejszych fragmentach dotrwały do naszych czasów, w literackiej spuściźnie diaspory żydowskiej w Egipcie mamy także pisarskie utwory artystyczne, których autorstwo jest trudne do ustalenia bądź ustalenie tego w ogóle nie jest możliwe.

Przykładem takiego dzieła jest wspomniany wcześniej *List Arysteasza do Filokratesa*. Autor tego utworu był Żydem i żył prawdopodobnie ok. 100 r. przed Chr. lub trochę wcześniej. Podawał się za wysłannika króla Ptolemeusza II Filadelfa do arcykapłana w Jerozolimie. Napisał list do swego brata Filokratesa, żeby zdać mu relację z powstania *Septuaginty*. Po części wstępnej następuje opis, jak to król Ptolemeusz podjął decyzję o przetłumaczeniu Prawa żydowskiego i dlatego wysłał poselstwo do Jerozolimy z darami dla arcykapłana Eleazara. W kolejnej części następuje opis Jerozolimy, świątyni i Judei, a potem, w następnych częściach, jest opis uczyty w Aleksandrii oraz opis tłumaczenia Prawa i jego entuzjastycznego przyjęcia³⁸.

Dzieło to, choć przekazuje legendę o powstaniu *Septuaginty*, to jednak podaje także sporo informacji o judaizmie w ogóle, a także o judaizmie hellenistycznym, który jest przedstawiany jako mądrość i filozofia najwyższa. Czytelnik znajdzie tam także opis kraju żydowskiego, Jerozolimy, świątyni, świętych Ksiąg, co ma duże znaczenie dla poznania topografii Jerozolimy oraz poznania liturgii świątynnej.

³⁷ M. GRANT, *Dzieje dawnego Izraela*, Warszawa 1991, s. 308–309.

³⁸ M. WOJCIECHOWSKI, *List Pseudo-Arysteasza*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TB/pseudo_arysteasz.html (11.03.2014).

Nagromadzenie informacji o judaizmie ma cel zarówno misyjny, jak i apologetyczny³⁹.

Kolejnym dziełem, które zostało napisane po grecku w II lub I w. przed Chr. jest *Józefi Asenat*. Opowieść ta nawiązuje do Rdz 41,45.50. Mowa w niej o młodej pięknej Egipcjance Asenat (Asenet), która przeszła na judaizm. Syn panującego faraona zamierzał ją porwać, ale zamysł ten został zdemaskowany. Autorem utworu jest Żyd, który przedstawia judaizm jako religię misteryjną i stawia ją na równi z innymi wierzeniami hellenistycznymi. Jednocześnie przekonuje, że będąc Żydem, można być lojalnym wobec władzy państwowej, gdyż ta pozostaje blisko Boga⁴⁰. Ostatecznie utwór ten nie wszedł do kanonu ani Biblii Hebrajskiej, ani Biblii Chrześcijańskiej.

Trzecia Księga Machabejska to kolejne dzieło napisane przez Żyda, najprawdopodobniej w Aleksandrii. Wbrew nazwie akcja nie toczy się w czasach powstania Machabeuszy, ale pod koniec III w. przed Chr. i ukazuje walki pomiędzy egipskim królem Ptolemeuszem III Filopatorem a Żydami. Większość materiału wykorzystanego przez autora to legendy. Dzieło powstało prawdopodobnie w I w. przed Chr. a celem jego powstania było dodanie odwagi swoim rodakom (szczególnie w kontekście nadchodzącej inwazji Rzymian)⁴¹. Księga ta znalazła się w *Septuagincie*, a później została umieszczona w prawosławnym kanonie Pisma Świętego, natomiast Kościoł katolicki i Kościoły protestanckie zaliczają ją do apokryfów.

Także Księga Mądrości, która nosi też tytuł Mądrość Salomona, jest dziełem, które pochodzi z diaspory żydowskiej w Egipcie. Treść sugeruje, że autorem jest Salomon, jednak powszechnie jego autorstwo jest odrzucane a samo dzieło zaliczane do gatunku pseudoepigrafii. Księga powstała w latach 100–50 przed Chr. Napisana została w języku greckim. Autor wykazuje bardzo dobrą znajomość Starego Testamentu i cytuje go w wariancie *Septuaginty*. Ma bardzo wysokie mniemanie o religijnym powołaniu Izraela i jest przeświadczony o wyższości tego narodu nad innymi narodami, a ponadto idealizuje króla Salomona⁴². W katolickim i prawosławnym kanonie Pisma Świętego umieszczana jest w zbiorze ksiąg dydaktycznych (mądrościowych), natomiast judaizm i Kościoły protestanckie zaliczają ją do apokryfów.

Jak widać z powyższego zestawienia, dorobek literacki diaspory żydowskiej w Egipcie jest spory. Dzięki temu, że duża część tej literatury dotrwała do naszych czasów, możemy poznać w znacznym stopniu życie tej wspólnoty. Dla ówczesnych

³⁹ J. FRANKOWSKI, *List Arysteasza czyli legenda o powstaniu Septuaginty*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 25(1972)1, s. 20–22.

⁴⁰ P. PIWOWARCZYK, *Żydzi egipcscy wobec władców ptolemejskich*, s. 231.

⁴¹ T. Siemieniec, *Apokryfy – księgi ukryte?*, <http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TB/obecni-17-apokryfy.html> (16.03.2014).

⁴² B. POŁOK, *Wprowadzenie do ksiąg Starego Testamentu*, Opole 1999, s. 252–253.

Żydów mieszkających w Judei diaspora w Egipcie była bardzo istotna. Świadczy o tym zachowana wzajemna korespondencja z różnych okresów.

2.5. Prześladowania Żydów w Egipcie

W kilkusetletniej historii diaspory żydowskiej w Egipcie odnotować także trzeba próby eksterminacji tej wspólnoty. Jedną z takich prób została opisana w *Trzeciej Księdze Machabejskiej*. Z powstaniem Machabeuszy tekst ten ma tylko tyle wspólnego, że dotyczy śmiertelnego niebezpieczeństwa oraz Bożej opatrności, dzięki której udało się Żydom wyjść z opresji. Tłem historycznym był podbój Ziemi Izraela przez Antiocha III, z dynastii Seleucydów. Działo się to pod koniec III w. przed Chr. W czerwcu 217 r. p.n.e. Ptolemeusz IV Filopator pokonał wojska Antiocha w bitwie pod Rafią, tym samym kończąc tzw. czwartą wojnę syryjską. Ptolemeusz przejął ponownie swoją prowincję i był przyjmowany z radością przez tamtejszą ludność, która wolała zwierzchnictwo Lagidów niż Seleucydów. Jako zwycięzca, Filopator wkroczył do Jerozolimy i podziwiał wielkość świątyni. Chciał także wkroczyć do miejsca nazywanego Święte Świątych, do którego wstęp był zastrzeżony dla arcykapłana, i to tylko raz w roku. Zebrany lud, wobec zamierzonego świętokradztwa podniósł lament, a arcykapłan Oniasz II zaniósł prośby do Boga Najwyższego, żeby obyło się bez profanacji. Bezbożny król został dotknięty paralizem i padł przed bramą świątyni.

Po powrocie do Egiptu Filopator postanowił dokonać zemsty na Żydach. Dlatego wydał dekret, który zakazywał Żydom udawać się do synagog, zanim wcześniej nie złożą ofiary Dionizosowi, a ponadto mieli zostać napiętnowani znakiem bluszczu (symbolem Dionizosa) oraz miał zostać przeprowadzony spis ludności hebrajskiej, aby pozbawić ich praw. Początkowo dekret miał obejmować tylko Żydów aleksandryjskich, ale ich zdecydowana odmowa podporządkowania się dekretowi rozzłościła króla, który rozszerzył restrykcje na całą diasporę w Egipcie. Mało tego wszyscy Żydzi diaspory mieli być zgromadzeni w Aleksandrii, a za ich ukrywanie groziła nawet kara śmierci.

Hebrajczycy zostali zgromadzeni na hipodromie w Schedii, kilka mil od Aleksandrii. Tam przez czterdzieści dni dokonywano spisu ludności żydowskiej, którego nie dokończono, gdyż zabrakło materiałów pisarskich: trzciny do pisania i papirusu. Wtedy to król zdecydował, żeby przeciwko Żydom użyć słoni bojowych odurzonych winem i zapachem kadzideł. Wśród przerażonych skazańców starzec Eleazar miał wznosić modlitwy do Boga. I wtedy miał wydarzyć się cud na hipodromie: z nieba zstąpiło dwóch aniołów, którzy byli widoczni dla oprawców, a słonie zawróciły i zaczęły tratować żołnierzy Ptolemeusza. Filopator, widząc co się dzieje, miał zrozumieć swój błąd i kazał natychmiast uwolnić Żydów, obwiniając za całe zdarzenie swoich doradców⁴³.

⁴³ J. MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI, *Żydzi nad Nilem*, s. 181–187.

Podobny opis, choć zdecydowanie skromniejszy, znajdujemy u Flawiusza⁴⁴, jednakże królem, który miał się tego dopuścić był Ptolemeusz VIII Euergetes, którego panowanie przypadało na lata 145–116 p.n.e. Bardziej zwięzły opis u Flawiusza przemawiałby za tym, że jego wersja jest bardziej wiarygodna. Jednakże uczeni podają w wątpliwość solidność zarówno wersji Flawiusza, jak i *Trzeciej Księgi Machabejskiej*. Niektórzy sądzą, że wydarzenia te, jeśli w ogóle są historyczne, to mogły mieć miejsce za Ptolemeusza IX Sotera II Latyrosa (czyli w roku 88 p.n.e.) albo Ptolemeusza I Aleksandra a niektórzy przesuwają je na rządy Kaliguli i wskazują rok 38 n.e.⁴⁵

3. Czasy imperium rzymskiego

Podbój Egiptu w 30 r. p.n.e. dokonany przez Oktawiana, późniejszego cesarza Augusta, rozpoczął nowy okres w dziejach diaspory żydowskiej w tym kraju. Był to czas schyłkowy, który zakończył się całkowitym unicestwieniem egipskiego judaizmu w początkach II w. n.e.

Sytuacja Żydów w Egipcie zmieniła się radykalnie. W państwie Ptolemeuszy (Lagidów) Żydzi wchodzili w skład wspólnoty „Hellenów”, natomiast Rzymianie, stosując swoje ścisłe prawodawstwo, nie mogli ich uznać za Hellenów i traktowali jako autochtonów, czyli Egipcjan. Miało to swój konkretny wymiar, np. przy płaceniu podatków. Otóż Rzymianie, chcąc pozyskać kadry do swojej administracji, nadali przywileje potomkom Hellenów i obniżyli im podatki. Żydzi nie mogli z tego skorzystać. Oznaczało to dla nich nagłe obniżenie statusu materialnego⁴⁶.

Pogarszającą się sytuację pod panowaniem rzymskim opisuje Józef Flawiusz, pisząc:

W Aleksandrii dochodziło do ustawicznych zatargów między rodzimą ludnością a Żydami. (...) między nimi a Grekami ciągle wybuchały walki i choć zarządcy co dzień nakładali kary na licznych przedstawicieli obu stron, rozruchy jeszcze bardziej się nasilały⁴⁷.

Prześladowanie Żydów, które śmiało można nazwać pogromem, miało miejsce w sierpniu 38 r. n.e. Opis tych tragicznych zdarzeń znajdujemy w dziele *Flakkus Filona z Aleksandrii*, który był świadkiem tych wydarzeń. Filon jest najwybitniejszym przedstawicielem żydowskiej inteligencji w Aleksandrii. Urodził się ok. 15 r.

⁴⁴ JÓZEF FLAWIUSZ, *Przeciw Apionowi*, II, 49–55. Flawiusz używa określenia „Ptolemeusz o przydomku Fyskon” („Brzuchacz”).

⁴⁵ J. MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI, *Żydzi nad Nilem*, s. 188–189.

⁴⁶ J. MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI, *Żydzi nad Nilem*, s. 203–204.

⁴⁷ JÓZEF FLAWIUSZ, *Wojna żydowska*, II, XVIII, 7.

przed Chr., a zmarł ok. 54 r. po Chr. Był neopitagorejskim filozofem. Otrzymał pełne wykształcenie helleńskie: podstawowe, sportowe w gimnazjonie, średnie w zakresie retoryki i nauk wyzwolonych oraz wyższe filozoficzne. Choć mówił i myślał po grecku, to jednak pozostał pobożnym Żydem, który pielęgnował rodzime zwyczaje oraz pielgrzymował do świątyni jerozolimskiej⁴⁸. Spod jego ręki wyszły dwa dzieła: *Poselstwo do Gajusza*, które opisuje poselstwo żydowskie do cesarza Gajusza Juliusza Kaliguli, aby poskarżyć się na prześladowania ze strony Aleksandryczyków, i – wspomniane wcześniej – *Flakkus*, przedstawiające pogrom Żydów w 38 r. n.e.

W tym utworze wskazuje, że w owym czasie w Aleksandrii z pięciu dzielnic – dwie były zamieszkałe przez Żydów. Także w pozostałych dzielnicach nie byli oni rzadkim zjawiskiem. Mieszkańcy tego miasta spędzili Żydów do ograniczonej części jednej z dzielnic, gdzie byli tak bardzo stłoczeni, że musieli przebywać na wysypisku śmieci oraz na cmentarzu. W tym czasie Grecy rozpoczęli grabież żydowskich domów. Dalej następuje opis tortur, jakie stosowano wobec Żydów, aby zadać im straszliwy ból i wreszcie okrutną śmierć. Działania te miały wszelkie znamiona eksterminacji. Autor nadmienia też o obławach na żydowskie kobiety. Z opisu wynika, że po cechach zewnętrznych trudno było rozpoznać, czy konkretna kobieta jest Żydówką, czy nie. Zatem stosowano swoisty test: dawano do spożycia wieprzowinę. Jeśli kobieta zjadła, puszczano ją wolno, jeśli odmawiała spożycia – skazywano ją na tortury⁴⁹.

W 39 r. n.e. zarówno Żydzi, jak i Grecy z Aleksandrii wysłali swoje poselstwa do Rzymu, do cesarza Kaliguli. Na czele delegacji żydowskiej stał Filon Aleksandryjski. Na audiencję u imperatora przyszło im czekać piętnaście miesięcy. Kiedy już dostali się przed oblicze cesarza, usiłowali mu wytłumaczyć, że choć ze względów religijnych nie mogą mu składać ofiar jako bogu, to jednak składają ofiary w jego intencji. Kaligulę nie przekonały te argumenty i oświadczył, że odmawianie mu boskości jest w większym stopniu głupotą, niż błędem⁵⁰. Audiencja u cesarza okazała się farsą, a delegacja żydowska została odprowadzona. Krótką relację z tego zdarzenia zostawił także Flawiusz, dodając, że Filon, który został słowami Kaliguli znieważony, powróciwszy do swoich towarzyszy, powiedział, aby byli dobrej myśli, bo choć okazał im swój gniew to „w rzeczy samej uczynił Boga swoim wrogiem”⁵¹.

W niedługim czasie po tym wydarzeniu, 24 stycznia 41 r. n.e. Gajusz Juliusz Kaligula został zamordowany. Na tronie cesarskim zasiadł stryj Kaliguli – Klaudiusz.

⁴⁸ FILON z ALEKSANDRII, *Flakkus. Pierwszy pogrom Żydów w Aleksandrii*, tłum. E. Osek, Kraków 2012, s. 5.

⁴⁹ J. MÊLÈZE-MODRZEJEWSKI, *Żydzi nad Nilem*, s. 213–215.

⁵⁰ M. GRANT, *Dzieje dawnego Izraela*, s. 272–273.

⁵¹ JÓZEF FLAWIUSZ, *Dawne dzieje Izraela*, XVIII, VIII, 1.

W tym czasie w Aleksandrii ponownie doszło do rozruchów pomiędzy Grekami i Żydami. Klaudiusz wystosował list do obu społeczności, wzywając je do powściągliwości oraz do wzajemnej tolerancji. Dodał też przesłanie do gmin żydowskich, w którym zapewniał o swojej życzliwości, ale też domagał się, by nie okazywano pogardy bogom innych ludzi⁵².

Wydaje się, że na jakiś czas zapanował w Aleksandrii względny spokój. Przynajmniej nie mamy żadnej informacji o jakichś niepokojach aż do roku 66 n.e. Wtedy to duża grupa Greków zmierzała do amfiteatru, by omówić sprawę wysłania poselstwa do cesarza Nerona. Także grupa Żydów chciała wziąć udział w tym spotkaniu. Kiedy obie grupy stanęły naprzeciw siebie, Aleksandryjczycy obrzucili Hebrajczyków wyzwiskami. Dalej Flawiusz opisuje, jak doszło do zamieszek, w których Grecy, pochwycając trzech Żydów, chcieli ich żywcem spalić. To rozsierdziło stronę przeciwną, która w zemście zamierzała spalić amfiteatr wraz ze zgromadzonymi tam mieszkańcami Aleksandrii. Aby zaprowadzić porządek, Tyberiusz Juliusz Aleksander – zarządca miasta – wysłał przeciw Żydom dwa legiony rzymskie wraz z dwoma tysiącami żołnierzy, którzy wrócili z Libii. Pozwolił im nie tylko zabijać przeciwników, ale także grabić ich mienie i palić domy. Dalej następuje opis tragicznych wydarzeń w dzielnicy Delta, gdzie wojskom rzymskim Żydzi stawiali opór. Wystarczy zaznaczyć, że autor podaje, iż ofiar było pięćdziesiąt tysięcy. Wspomina też, że opis dotyczy tylko Aleksandrii, a napaści na Żydów odbywały się w całym Egipcie⁵³. Należy wziąć pod uwagę, że dane o liczbie zabitych wyszły spod pióra żydowskiego historyka, a także, że opis zamieszek może być przesadzony. Pozwoli to na zachowanie ostrożności i nabranie dystansu. Jednakże nie można wszystkiego kłaść na karb literackiej fantazji. Obraz sytuacji diaspory żydowskiej, jaki się jawi, na pewno nie był do pozazdroszczenia.

Wspomniany wcześniej Tyberiusz Juliusz Aleksander to bardzo ciekawa postać. Otóż był on synem Gajusza Juliusza Aleksandra, który był bratem filozofa Filona z Aleksandrii. Tyberiusz urodził się ok. 10–16 r. n.e. i pochodził ze znanej i mającej rodziny aleksandryjskich Żydów. Zrobił karierę w administracji rzymskiej. W 42 r. n.e. został epistrategiem (prokuratorem cesarskim) Tebaidy, jednego z trzech wielkich regionów, na które został podzielony Egipt pod panowaniem Rzymian. Cztery lata później cesarz Klaudiusz mianował go prokuratorem Judei, którym był przez dwa lata. Później jeszcze piastował takie stanowisko w Syrii. W 66 r. Tyberiusz powrócił do Egiptu, gdyż Neron powierzył mu zarząd tej prowincji. Stanowisko to zachował do przełomu 69 i 70 r. Wtedy to, towarzysząc Tytusowi, brał udział w wojnie żydowskiej, oczywiście jako rzymski oficer. Uczestniczył w oblężeniu Jerozolimy i jest dość prawdopodobne, że na własne oczy widział płonąca Świątynię. Józef

⁵² M. GRANT, *Dzieje dawnego Izraela*, s. 273.

⁵³ JÓZEF FLAWIUSZ, *Wojna żydowska*, II, XVIII, 8–9.

Flawiusz pisze jednak o nim, że „nie pozostał wierny wierze swoich ojców”⁵⁴. Być może to tłumaczy, dlaczego wydał zgodę na mordowanie swoich etnicznych współbraci i grabież ich domostw oraz to, że jako oficer rzymski uczestniczył w oblężeniu i zburzeniu Jerozolimy. Możemy tylko spekulować, jakie myśli przechodziły mu przez głowę, gdy widział płonąca świątynię a wraz z nią dziewięć bram pokrytych grubymi, złotymi i srebrnymi blachami, które to ozdoby sfinansował Aleksander, jego ojciec⁵⁵. O tym, że Tyberiusz sumiennie wykonywał obowiązki rzymskiego oficera, świadczy to, że w 71 r. został prefektem gwardii pretorianów, czyli drugą osobistością po cesarzu w rzymskim imperium⁵⁶.

Względny pokój panował do lata 115 r. Wtedy to w „osiemnastym roku rządów Tajanowych” wśród Żydów wybuchły bunty przeciwko współobywatelom greckim. W różnych miejscach diaspory: w Aleksandrii i w całym Egipcie, a także w Cyrenie oraz na Cyprze rozgorzały gwałtowne walki. Początkowo Żydom udało się zdobyć przewagę nad Grekami, którzy schronili się w Aleksandrii, jednakże tam wymordowali tych Żydów, którzy pozostali w mieście. Natomiast Żydzi z Cyreny pod wodzą Lukuasa dokonywali grabieży i spustoszenia Egiptu. Aby zaprowadzić pokój i porządek, cesarz wysłał przeciw buntownikom Marcjusza Turbona z silnymi oddziałami piechoty i jazdy. Ten swoje zadanie wykonał, choć zajęło mu to kilkanaście miesięcy, do przełomu sierpnia i września 117 r. Marcjusz „długą prowadził wojnę i wytracił wiele tysięcy Żydów, nie tylko z Cyreny, ale w ogóle z Egiptu”⁵⁷.

Informacje te podaje Euzebiusz z Cezarei. Żył on na przełomie II i III w. (ur. ok. 264 r., zm. ok. 340 r.) i czerpał swoją wiedzę z innych źródeł, których nie udało się uczonym zidentyfikować. Dlatego też należy podchodzić do nich z ostrożnością. Jednakże inne źródła wskazują, że krwawe stłumienie rozruchów z lat 115–117 było zakończeniem istnienia diaspory żydowskiej w Egipcie.

Po zburzeniu świątyni w 70 r. Żydzi zobowiązani byli do płacenia specjalnego podatku. Kontrybucję tę nałożył na nich cesarz Wespazjan. Dotychczasowy podatek na rzecz świątyni w Jerozolimie zmienił na należność płaconą na rzecz kultu Jowisza Kapitońskiego. Było to dodatkowe upokorzenie dla Żydów. Podatek ten, zwany *fiscus Iudaicus*, obciążał wszystkich Żydów, a jeśli posiadali oni niewolników, to także za nich musieli uiszczać tę opłatę. Francusko-polskie wykopaliska archeologiczne prowadzone w latach trzydziestych XX w. w Edfu odkryły m.in. ostraki z „pokwitowaniami podatkowymi”. Ostatni kwit datowany jest na 18 maja 116 r. n.e. Jest to data graniczna, kiedy to społeczność żydowska w Edfu przestała istnieć⁵⁸.

⁵⁴ JÓZEF FLAWIUSZ, *Dawne dzieje Izraela*, XX, V, 2.

⁵⁵ JÓZEF FLAWIUSZ, *Wojna żydowska*, V, V, 3.

⁵⁶ J. MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI, *Żydzi nad Nilem*, s. 231–233.

⁵⁷ EUZEBIUSZ, *Historia Kościelna*, 4, 2, 1–2.

⁵⁸ J. MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI, *Żydzi nad Nilem*, s. 265–267. Teorię o tym, że *fiscus Iudaicus* został zniesiony, obalają inne wykopaliska np. w Fajum, gdzie znaleziono pokwitowanie z przełomu

4. Podsumowanie

Diaspora żydowska w Egipcie, której historia liczy siedem wieków, wpisała się nie tylko w dzieje Izraela, ale także w dzieje cywilizacji zachodniej. Najdonioślejszym owocem owej diaspory jest greckie tłumaczenie Biblii Hebrajskiej – *Septuaginta*. Z perspektywy ponad 2 tys. lat możemy ocenić, jak wiele wniosła Biblia Grecka w podwaliny całej cywilizacji zachodniej. Zetknięcie się kultury i filozofii greckiej z hebrajskim Prawem zaowocowało nową jakością. Biblia mogła być czytana nie tylko przez Żydów znających hebrajski, ale stała się dostępna w języku, którym posługiwał się cały ówczesny świat basenu Morza Śródziemnego. Chrześcijaństwo, choć tworzyło swoje własne święte księgi, chętnie też sięgało do Biblii Greckiej. Dynamizm misyjny Kościoła spowodował, że Biblia została wniesiona do Europy i stała się podstawą budowanej cywilizacji. Wiele wieków później z Europy została także przeniesiona na cały kontynent amerykański, a także do Australii i Azji.

Drogi chrześcijaństwa i judaizmu rozeszły się na dobre na przełomie I i II w. po Chr. Tym bardziej godny zastanowienia jest fakt, że po prawie 2 tys. lat niektóre środowiska żydowskie podpisały się pod słowami z Deklaracji *Dabru Emet*: „(...) my, jako żydowscy teologowie, cieszymy się, że poprzez chrześcijaństwo setki milionów ludzi weszło w związki z Bogiem Izraela”⁵⁹.

The Jewish Diaspora in Egypt in biblical times

ABSTRACT

Deportations of Jews into the Babylonian captivity began a period of diaspora, because a part of the inhabitants of Judea took shelter in Egypt. In the fifth century BC, on the island of Elephantine – an island in the Nile, near the First Cataract – a colony of Jewish soldiers, who served in the army of Pharaoh, was created. Moreover, a temple following the temple in Jerusalem was built there.

After the conquest of Egypt, made by Alexander the Great, the Jewish Diaspora intensively developed. Jews were invited to settle in the newly built port city – Alexandria, which became the capital of the whole Egypt, as well as the scientific and artistic centre. The Judaic literature in Greek language, which was used every day, developed mainly in this city. The establishment of the *Septuagint*, the Greek Bible translated from Hebrew, was

145/146 r. n.e. lub nawet 168/169 r. n.e. z kwotą, która świadczy, iż taki podatek był płacony przez jednego Żyda. *Tamże*.

⁵⁹ *Dabru emet – żydowskie oświadczenie na temat chrześcijan i chrześcijaństwa (10.09.2000)*, tłum. S. Krajewski, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/I/IR/dabru_emet_pl.html (20.03.2014).

the most significant result of this development. Successive waves of emigration of Jews in the second century BC resulted in creation of the Jewish settlements in Leontopolis, where the temple of the Highest God was also built. During the reign of the Ptolemies, there were also the situations of the persecution of Jews. One such event was successfully completed, and it is called a “miracle of the hippodrome”.

Since the conquest of Egypt by the Romans (30 BC), the situation of the Jewish Diaspora was gradually getting worse. In 38 AD, the first defeat of the Alexandrian Jews took place, and the next one occurred. The Jews, dissatisfied with their position, both in Egypt and the surrounding lands, started an armed rebellion, which was brutally suppressed by Romans in the 115–117 AD. It was the end of the Jewish Diaspora in Egypt, the history of which lasted over VII centuries.

Keywords: Jewish diaspora, Egypt, Elephantine, Alexandria, the *Septuagint*, persecution of the Jews.

Słowa kluczowe: diaspora żydowska, Egipt, Elefantyna, Aleksandria, *Septuaginta*, prześladowanie Żydów.

Bibliografia

Literatura źródłowa:

Biblia Tysiąclecia, wyd. V.

EUZEBIUSZ, *Historia Kościelna*.

FILON Z ALEKSANDRII, *Flakkus. Pierwszy pogrom Żydów w Aleksandrii*, tłum. E. Osek, Kraków 2012.

JÓZEF FLAWIUSZ, *Dawne dzieje Izraela*.

JÓZEF FLAWIUSZ, *Przeciw Apionowi*.

JÓZEF FLAWIUSZ, *Wojna żydowska*.

List Arysteasza do Filokratesa.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, (Edycja Świętego Pawła), Częstochowa 2009.

Dabru emet – żydowskie oświadczenie na temat chrześcijan i chrześcijaństwa (10.09.2000), tłum. S. Krajewski, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/I/IR/dabru_emet_pl.html (20.03.2014).

Opracowania:

CHROSTOWSKI W., *Qumran – 40 lat później (II)*, „Przegląd Powszechny” 12 (1987).

CHROSTOWSKI W., *Synagoga i liturgia czytania w czasach Jezusa Chrystusa*, „Przegląd Powszechny” 7–8 (1988).

- CHROSTOWSKI W., *Wokół kwestii natchnienia Biblii Greckiej*, w: TENŻE, *Żywe jest słowo Boże i skuteczne. Księga Pamiątkowa dla Ks. Prof. Bernarda Wodeckiego SVD w 50. rocznicę święceń kapłańskich*, Warszawa 2001.
- FRANKOWSKI J., *List Arysteasza czyli legenda o powstaniu Septuaginty*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 25 (1972)1.
- GRANT M., *Dzieje dawnego Izraela*, tłum. J. Schwakopf, Warszawa 1991.
- JASIŃSKI A.S., *Służcie Jahwe z weselem. Kyriologia starotestamentalna na tle środowiska biblijnego*, Opole 1998.
- MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI J., *Żydzi nad Nilem. Od Ramzesa II do Hadriana*, Kraków 2000.
- PILARCZYK K., *Hebrajskie teksty literackie w liturgii synagogałnej*, „Studia Judaica” 1 (1998).
- PIWOWAR A., *Historia Izraela czasów Starego Testamentu. Od patriarchów do podboju przez Rzymian*, Lublin 2013.
- PIWOWARCZYK P., *Żydzi egipscy wobec władców ptolemejskich. Rekonesans źródłowy*, „Studia Judaica” 10:2007 nr 2(20).
- POŁOK B., *Wprowadzenie do ksiąg Starego Testamentu*, Opole 1999.
- RICCIOTTI G., *Dzieje Izraela*, tłum. C. Jakubiec, Warszawa 1956.
- SIEMIENIEC T., *Apokryfy – księgi ukryte?*, <http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TB/obecni17-apokryfy.html> (16.03.2014).
- WOJCIECHOWSKI M., *List Pseudo-Arysteasza*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TB/pseudo_arysteasz.html (11.03.2014).